

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет історії та філософії

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра історії України

(повна назва кафедри)

Д и п л о м н а р о б о т а

магістра

(освітній ступінь)

на тему: «Дисидентський рух в СРСР 60 – 70-ті рр. XX ст.»

«Dissident movement in the USSR

60s – 70s of XX-th century»

Виконав: студент заочної форми навчання

спеціальності 032 Історія та археологія

Юзленко Олександр Вячеславович

Керівник д.і.н., проф. Барвінська П. І. _____

Рецензент к.і.н. Сидун І.В.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ __ від _____ 2018 р.

Захищено на засіданні ЕК № 3

протокол № __ від _____ 2018 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Дьомін О.Б.
(прізвище, ініціали)

(підпис)

Сминтина О. В.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2018

ЗМІСТ:

ВСТУП.....	3
Розділ I. Історіографічна та джерельна база дослідження.....	8
1.1 Джерельна база вивчення дисидентського руху в СРСР.....	9
1.2 Історіографія проблеми.....	13
Розділ II. Виникнення дисидентського руху в СРСР.....	19
2.1. Витоки, формування, суспільно-політичний контекст дисидентства.....	19
2.2. Типологія та практики руху радянських дисидентів	28
Розділ III Основні напрямки дисидентського руху та реакція влади.....	40
3.1. Політичні та правозахисний рухи.....	40
3.2. Національні рухи (українців, литовців, латишів, естонців, кримських татар, євреїв, німців та інших).....	47
3.3. Релігійне дисидентство.....	72
3.4. Політика влади щодо дисидентського руху та процес чотирьох.....	76
Висновок.....	80
Список джерел та літератури.....	87

ВСТУП

Тема вивчення суспільного життя та формування громадянського суспільства й функціонування опозиційних до влади рухів у умовах тоталітарних та авторитарних режимів не втратила своєї актуальності і в ХХІ ст. Останнім часом можна спостерігати тенденції утвердження авторитарних форм влади і в суспільствах та країнах, які формально задекларували демократичні форми правління. В постсталінську добу в тоталітарній системі Радянського Союзу виникло примітне явище, коли політику уряду стала відкрито критикувати невелика, але дедалі більша кількість людей, яких звичайно називали дисидентами. Як після десятиліть терору, в атмосфері жорсткого контролю й при всіх наявних засобах ідеологічної обробки міг зародитися цей гідний подвигу виклик режимові? Бо кожна система влади і кожен режим, включно з авторитарним і тоталітарним, зустрічають опір відповідно до сили тиску, який вони здійснюють на суспільство, і рано чи пізно чаша переповнюється.

Дисидентський рух розглядається як феномен радянської історії починаючи з другої половини ХХ ст. Він важко вкладається в звичне уявлення про суспільні рухи: незвично за своїм змістом, формами прояву, масштабами впливу на суспільну свідомість. Дисидентство представляло собою організаційно неформований, політично-неоднорідний рух, відкритого ідейно-морального протесту передового представництва радянської інтелігенції, проти радянської системи.

Актуальність теми даного дослідження визначається тим, що інакомислення існувало завжди і радянський період його розвитку не виняток. Воно найбільшою мірою давало про себе знати в кризові для суспільства роки, які були характерні для останніх десятиліть ХХ ст. Проте, довгі роки в історичній науці, починаючи з 60-х років тема дисидентів була табуована. Це перш за все, було пов'язано з радянським політичним режимом. Нинішній стан суспільно-політичного життя в нашій країні, обумовлює необхідність неупередженого критичного аналізу всього спектру поглядів на зовсім недавнє

минуле. З метою наукового осмислення подій для визначення подальшого напрямку розвитку суспільства. Актуальність дослідженню додає і той факт, що інакомислення як суспільне явище, властиве будь-якому соціуму і не зникло безслідно, разом з крахом тоталітарної системи, а лише отримало нові форми та ідейні напрямки. Дисидентський рух будучи відображенням ідейної і духовної кризи суспільства, яскраво відобразив боротьбу думок з важливих питань сучасності. Виявив широкий спектр альтернатив розвитку, пов'язаних з вибором між Заходом і Сходом, самобутністю, і запозиченням світового досвіду, релігійною моральністю та атеїзмом, інтернаціоналізмом і націоналізмом і т. д.

Вірне формування основ правової держави є однією з найбільш значущих і пріоритетних завдань сьогодення – дотримання прав людини. З огляду на той факт, що визнання прав людини в якості базової цінності, стало підсумком тривалої еволюції суспільства, важливо бачити, що їх причиною стала боротьба найбільш активних людей в соціальному плані, за саму можливість вільного інтелектуального та духовного розвитку.

Мета дослідження полягає в тому, щоб дати повний комплексний аналіз історії дисидентського руху, виявити його особливості, визначити історичне місце в системі інших соціально-політичних явищ. Відповідно до поставленої мети, сформулювало основні **завдання** дослідження:

- дослідити поняття «дисидентства», охарактеризувати його;
- виявити витоки, формування та тенденції виникнення дисидентського руху;
- показати особливості розвитку дисидентського руху;
- розкрити практичну діяльність правозахисних, національних і релігійних течій дисидентського руху;
- проаналізувати політику влади щодо дисидентства;
- проаналізувати і дати оцінку суспільно-політичного та ідейно морального значення дисидентського руху в СРСР.

Об'єктом дослідження є дисидентський рух, що розглядається в широкому сенсі, як сукупність різних суспільно-політичних, соціокультурних рухів, що мали різні кінцеві цілі, але неодмінно містили вимоги дотримання громадянських прав і розширення демократичних свобод в контексті тогочасної суспільно-політичної ситуації

Предметом даного дослідження є основні течії дисидентського руху в СРСР, які зародились та оформилися в 1960 – 1970 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 60 – 70 рр. ХХ ст. Нижня часова межа співпадає з зародженням ідеологічно оформлених дисидентських виступів. Верхня хронологічна межа 1980 р., що зумовлено потребою відобразити всі зміни, що відбулися з соціально-політичним та культурно-моральним згасанням руху.

Територіальні межі дослідження обмежуються кордонами колишнього СРСР.

Дослідницька методика для вирішення поставлених завдань роботи становляться принципи історизму, об'єктивності та системності, що забезпечують науковий підхід до аналізу історичного процесу. Теоретико-методологічні основи концепції історичної пам'яті, зокрема вивчення механізмів функціонування індивідуальної та колективної пам'яті про внутрішню опозицію радянському режиму СРСР в 1960 – 1970-х роках, здатні стати базою для якісно нового рівня дослідження і розуміння настільки неоднозначного явища суспільного життя СРСР, як дисидентський рух. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом, який дозволив виділити на перший план теоретичні питання виникнення і розвитку дисидентського руху. Події і явища, розглянуті в комплексі, у взаємозв'язку і розвитку, дали можливість виявити основні етапи, сутнісні риси і специфіку руху. Використання порівняльного методу мало важливе значення для забезпечення об'єктивності дослідження і уточнення ряду важливих історіографічних питань. Особливість дисидентського руху полягала в тому, що в ньому був яскраво

виражений моральний аспект. З огляду на це, було використано соціально-психологічний підхід для вивчення менталітету інакомислячих, який різко відрізнявся від конформістської свідомості та способу поведінки абсолютної більшості радянських людей. Поєднання різних науково-дослідних принципів дозволило уникнути однозначних оцінок, уявити картину дисидентського руху в усьому його розмаїтті, діалектичної взаємозалежності об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Джерельна база та історія дослідження має у своєму складі комплекси джерел, що різняться за ступенем достовірності відображених у них історичних фактів. Аналізуючи джерельну базу, яку поділено на 7 груп:

Першу групу складають архівні матеріали, головним чином тут представлені документи вищих політичних інстанцій – Політбюро ЦК КПРС [18; 19; 21; 22;], які відображали офіційну точку зору на події в країні події, формували певне ставлення керівництва до інакомислення та

Другу групу джерел становлять офіційні партійні та державні документи, які не призначалися для публікації і містили закриту інформацію. «Кремлёвский самосуд. Секретные документы» [8].

Третя група джерел представлена мемуарною літературою [53; 54; 55; 56; 57; 64; 65; 67].

До четвертої групи джерел слід віднести літературу «самвидаву» і «тамвидаву». Хроніка поточних подій» (ХТС) [26 – 50].

П'яту групу джерел складають документальні збірники. Серед них можна виділити: «Миф о застое» [10.] та «Анатомия застоя» [16].

Шоста група – роботи літераторів - дисидентів і осіб, засуджених або переслідуваних за інші види творчого інакомислення, художня література того часу.

Сьому групу джерел складають законодавчі акти національного характеру, насамперед, Конституція СРСР [7], Конституція УРСР [6], та Кримінальний кодекс РСФСР [23].

Джерельна база дозволяє уникнути однобічності у висвітленні, оцінці подій, а також зробити відповідні об'єктивні висновки та узагальнення.

Історіографію нашого дослідження можна розділити на три групи:

Перший етап: відноситься до 1960-го – другої половині 1980-х років. *Другий етап:* завершується на початку 1990-х років. *Третій етап:* охоплює час, приблизно, з 1991 р. і до сучасності. Але слід зазначити, що не дивлячись на те, що літератури вистачає у повному об'ємі, вона вся однотипна, автори майже повторюють один одного. Виключення складають лише роботи дисидентів.

Структурно робота складається зі вступу, трьох розділів, висновку, списку використаних джерел та літератури, що складається з 117 позицій (72 джерела та 45 найменування основної літератури).

Перший розділ нашого дослідження присвячено вивченню історіографічної та джерельної бази дослідження дисидентського руху 60 – 70 рр. ХХ ст.

У другому розділі, ми досліджуємо витoki, початок дисидентського руху, аналізуємо форми та прояви інакомислення.

У третьому розділі, ми аналізуємо розвиток дисидентського руху в 70-х – 80-х рр., досліджуємо політичні, національні та релігійні рухи.

У завершенні дипломного дослідження зроблені висновки, із врахуванням історичних уроків і прорахунків. В умовах сучасного життя вкрай необхідно осмислювати всі недоліки того часу та розставити правильно акценти, як в політичному, так і в суспільно-культурному житті.

Обсяг основного тексту становить 94 сторінки та 14 літератури.

ВИСНОВКИ

Перехідні суспільно-історичні епохи докорінно змінюють реальність. В СРСР процес таких змін набував системного характеру, та зачіпав не тільки детермінанти, закономірності, тенденції соціального розвитку, але й суспільну психіку, ключовим елементом якої виступає людська ідентичність. Цей процес відбувається на всіх можливих рівнях – особистісному, національно-державному і навіть на глобально-цивілізаційному. Особливо це стосується дослідження перехідних суспільних епох, ключовою проблемою яких є зміна природи людської ідентичності на яку вливали потрясіння у вигляді тоталітарної системи, де немає правди, а людське життя ніщо.

Інакомислення, як духовно-моральна опозиція, в радянському суспільстві існувало завжди, незважаючи на всі заборони і репресії, але відкрито заявляє про себе тільки в другій половині 60-х рр., Хоча індивідуальні прояви інакомислення після XX з'їзду КПРС помітно почастишали. Викриття сталінізму, вельми помірно за сьогоднішніми мірками, справило на суспільство сильне враження: жага свободи і поновлення захопила суспільство. Але «відлига» принципово не змінила взаємовідносини інтелігенції та влади. Тому інакомислення знайшло спосіб непідконтрольного поширення ідей в «підпільних» гуртках, «кухнях» шляхом обговорення суспільно-політичних проблем, читання рукописів, складання листів-петицій і в особливо унікальній формі – самвидаві. Самвидав не «боровся» за свободу слова, а просто реалізовував її своїм існуванням. Він став головним інструментом, за допомогою якого незалежна думка навчилася виражати себе публічно, повністю зберігаючи при цьому свою свободу.

Ідея, що можна діяти не проти влади і не за неї, а незалежно від неї, що культурна або громадянська ініціатива могла просто ігнорувати негласні заборони, які не мають ніякого законного обґрунтування, була абсолютно новою для радянської людини. Але вона була і тим приваблива, що дозволяла

виявляти себе відкрито, не ховаючись, не йдучи в підпілля. Ключовим для нового типу соціальної поведінки стало слово «незалежність».

Саме цей тип поведінки згодом стали називати «дисидентським», а людей – «дисидентами».

Тоталітарний режим не міг дозволити собі миритися з незалежною громадянською активністю. Партійні верхівки і керівники КДБ вважали таку активність «політичним злочином» і намагалися припинити її за допомогою відповідних статей Кримінального Кодексу. Але ці статті в застосуванні до дисидентів не спрацьовували. Можна посадити людину в табір на багато років за саміздатівський політичний альманах, або за несанкціонований інтерес до вітчизняної історії, або за приналежність до певної релігійної громади, або за бажання емігрувати, але пояснити мовою права, чому це є злочином, виявилось неможливо.

Правозахисники не вважали, що протести можуть захистити когось від гонінь. Однак сам факт, гласності, цих гонінь виявився психологічно значущим для переслідуваних і для переслідувачів. Репресії, яким піддавалися дисиденти, ставили відтепер в положення «правопорушників» не їх, а владу, яка в своїх репресивних реакціях ніяк не вміла вкластися у власні закони.

Спочатку адресатами правозахисних петицій були офіційні радянські органи, пізніше виник жанр «відкритих листів», ще пізніше – заяви в міжнародні організації. Але куди б не були адресовані протести правозахисників, вони в першу чергу, інформували про політичні гоніння на громадянську думку в СРСР. В кінці 1960-х років правозахисники організували власні інформаційні бюлетені, створили власні незалежні асоціації.

У дисидентстві порівняно мирно співіснували прихильники різних політичних доктрин (прихильники ліберальної демократії західного зразка, комуністи-ортодокси, націоналісти і громадяни, абсолютно індиферентних до політики як такої), націоналістів і інтернаціоналістів, представників різних релігійних конфесій, людей найрізноманітніших. В СРСР почалася складатися перша, ще

груба і недосконала, модель громадянського суспільства. А самвидав виконував в цій моделі роль вільної преси.

Таким чином, дисидентством, ми називаємо сукупність рухів, груп, текстів і індивідуальних вчинків, різнорідних і різноспрямованих за своїми цілями і завданнями, але дуже близькими по основних принципових установках: ненасильство, гласність, реалізація основних прав і свобод «явочним порядком», вимога дотримання закону, а також створення невідцензурних текстів, об'єднання в незалежні (найчастіше – неполітичні за своїми цілями) громадські асоціації, зрідка публічні акції (демонстрації, розповсюдження листівок, голодовки тощо).

У своєму розвитку дисидентський рух пройшло кілька етапів:

1) середина 1960-х рр. – період зародження руху, який характеризується переосмисленням творчої інтелігенції історичного досвіду країни, надіями на продовження курсу десталінізації, свободи творчості. Протягом 10 – 15 років, що минули після XX з'їзду КПРС, ліберально налаштована інтелігенція намагалася відвоювати для себе мінімум вільного від державного диктату простору в рамках системи. Уряд же наполегливо намагалася запобігти цим спробам, використовуючи традиційні засоби: цензурні заборони, адміністративні гоніння, критику у пресі і т.п.

2) друга половина 1960-х рр. – становлення дисидентського руху. Безпосереднім поштовхом став арешт московських літераторів А. Синявського і Ю. Даніеля. Розвиток подій на цьому етапі йшов за ланцюговою реакцією: репресії проти тих, хто найбільш активно протестував, протести проти цих репресій, нові репресії і, відповідно, нові протести. Одночасно йшов процес знайомства та встановлення зв'язків між окремими кружками, групами, для яких відкрите інакомислення стало нормою поведінки. Основними формами прояву незгоди на даному етапі стали листи-протести, самвидав, демонстрації.

3) кінець 1960-х – початок 1970-х рр. – організаційне оформлення руху: з'являються перші асоціації, розширюється географія самвидаву і руху як

такого, з'являється тамвидат. Рух починає набувати ознак громадського руху, основною темою якого стали права людини. Листи-протести адресуються вже не тільки радянської влади, з'являються апеляції до офіційних кіл Заходу. Відбувається перехід до більш активних форм опору (мітинги, демонстрації та ін.).

4) 1972 – 1974 рр. – в зв'язку з масовими арештами рух зазнає глибоку кризу, що вилився в зниженні дисидентської активності і громадському впливі дисидентів. Рух фактично перестало існувати. Одночасно відбувається перегляд ідейного змісту руху. Якщо до початку 70-х рр. дисидентський рух базувався на ідеї демократичної трансформації соціалістичного ладу, то тепер багато дисидентів перейшли на протилежні позиції різної спрямованості.

5) середина 1970-х – початок 1980-х рр. – «гельсінський етап» руху – вихід на новий рівень і перетворення в складову частину міжнародної боротьби за права людини. Цей період є піком дисидентської активності. В країні виникає ряд незалежних відкрито діючих груп і асоціацій, більшість з яких зосереджувалися на конкретних суспільних проблемах. Стержнем цього процесу стає Гельсінський рух, що одержала широку підтримку не тільки всередині країни, але і зарубіжного громадської думки.

У дисидентства немає історії в традиційному сенсі: немає засновників, теоретиків, дати виникнення. По суті, важко навіть визначити – хто і коли став учасником руху протесту. З моменту свого зародження воно було неоднорідним. У ньому знайшли відображення найрізноманітніші погляди. Дисидентів об'єднувало по суті лише одне: спосіб суспільної поведінки.

Різноманіття поглядів можна розділити на:

1. національні рухи (українців, литовців, латишів, естонців тощо). Які виступали вельми активним загоном опозиції. Характерними рисами цього напрямку були: значна масовість (від декількох десятків до сотень тисяч в різних регіонах країни). Наявність у більшості цих рухів поетапних програм досягнення головної мети – національного визволення; зв'язок із зарубіжними

націоналістичними центрами, наявність визнаних лідерів руху, досить широкий соціально-класовий склад (хоча кістяк їх, як правило, становила національна інтелігенція), реальні результати діяльності. Що стосується реакції влади на їх діяльність, то вона була такою ж жорстокою, як і до всіх інших дисидентів. До 60 – 70-х рр. в національній опозиції визначилися наступні напрямки: за надання незалежності, за відновлення прав депортованих народів і за еміграцію з СРСР. І якщо ідея боротьби за незалежність республік протягом всієї історії завжди стояла гостро, то вимога відновлення прав депортованих народів і надання можливості виїхати з країни були породженням радянської тоталітарної системи. Незважаючи на те, що національні рухи об'єднувала єдина кінцева мета – створення сприятливих умов для збереження і розвитку власної нації. І загальні методи досягнення її, як легальні, так і нелегальні. Вони мали свої відмінні риси, які багато в чому були обумовлені історичними умовами розвитку республік. Слід зазначити, що чим пізніше республіка вступила до складу СРСР, тим жорстокіша там була боротьба проти радянської влади. Чим більша нація, тим вона активніша, тим різноманітніші методи боротьби. Крім того, кожне з національних рухів мало свої своєрідні риси. Прибалтійці і українці, наприклад, створили великі закордонні діаспори, зв'язок з якими не переривалася в найгірші часи. У Литві спостерігається зрощення політичного і національно-визвольного рухів. Депортовані народи, відрізняла участь в русі за повернення на батьківщину чи не всієї нації, також легальний і мирний по суті характер боротьби. Стимулюючий вплив на кримських татар, німців справляло уявлення ряду репресованих народів автономій, що символізувало реальність досягнення заповітної мети. Безперервний побутовий і цивільний антисемітизм, неможливість жити «єврейської життям» в Радянському Союзі змушувало багатьох бачити єдиний вихід в еміграції. Спостерігається певне зрощення національних і релігійних рухів в Литві і Закавказзі. Вимога незалежності і тут же свободу віросповідання.

2. релігійні рухи (Євангельські християни-баптисти, православні, адвентисти, уніати та ін.), що стали результатом активізації антицерковної політики радянського керівництва в кінці 50-х – початку 60-х рр. Вони не були політичним викликом режиму і здебільшого, викликом взагалі, а лише прагненням прихильників різних конфесій якомога повніше реалізувати свої духовні потреби. Релігійний дисидентський рух в СРСР в 60 – 70-і рр. характеризувався розколом у власних рядах. «Розкольники» критикували за недотримання своїх же законів радянське керівництво і за невиконання релігійних заповідей своє духовне керівництво.

3. антикомуністичний дисидент, представлений національно-почвенніською течією (О.І. Солженіцин). Націонал-почвеники пропонували за основу життя суспільства взяти цінності християнської моралі, прагнули виділити специфіку Росії, що подібно з ідеями слов'янофілів. На перший план його прихильники ставили відновлення національної російської традиції, яка постраждала від комуністичного режиму. Комуністична ідеологія визнавалася чужою російському духу, насильно перенесеної з Заходу. Доводилася доцільність авторитарної влади, найбільш відповідної традиціям і духу російського народу. «Почвеники», а саме так згодом стали називати прихильників цього напрямку, пропагували відмову від орієнтації на ідеї прогресу і демократії західного зразка, а також від марксизму, як «мертвої ідеології».

4. правозахисний рух. Представники правозахисного руху вважали можливим еволюцію до демократії західного типу (ліберально-західної), при збереженні суспільної власності, якою відхилялось комуністичний ідеал і соціалістична оновлення. Ця концепція отримала свій розвиток і підтримку А.Д. Сахарова. Він, дотримувався ідеї правової держави, орієнтації на цінності західної демократії та конвергенцію. Дисиденти-правозахисники представляли собою одноманітну соціокультурну групу, в якій загальними були ідеї незалежності. Їх вимоги до влади формулювалися не стільки в політичних,

скільки в морально-етичних категоріях. В нових умовах, вже не тих, що при сталінському свавіллі, вони, спираючись на ці принципи, починає грати на міжнародній арені дуже істотну роль. В основі правозахисного дисидентського руху лежали ідеї дотримання конституційних прав громадян СРСР та прав людини і основоположних свобод, які були прийняті

В недрах громадських течій обговорювався широкий спектр ідей і об'єднуючим для помірних націоналістів, і космополітів, атеїстів, і віруючих різних конфесій, марксистів, і лібералів, демократів, і сталіністів став дисидентський рух.

Стержнем діяльності дисидентського руху був Захист прав людини, його основних громадянських і політичних свобод, розгортався легальними засобами в рамках діючих державних законів. Багато з традиційних дисидентських гасел (гласність, демократизація суспільного життя, створення правової держави, радикальна реформа в економіці, відкрите суспільство і ін.) Сьогодні в значній мірі легалізовані. Проте, влада розцінювала дисидентський рух як політичну опозицію, вбачаючи в ній моральну та ідеологічну загрозу системі.

На початку 80-х років., незважаючи на безпрецедентні репресивні заходи, влада виявилася нездатною викоренити опозицію в особі дисидентського руху і повернути країну в «додисидентський» стан. Більш того, саме в цей період до керівництва рухом прийшли нові люди. Змінився його соціальний склад. Ідеї та досвід, розроблені і отримані опозицією в 60 – 70-х рр. створили значні ідейні та соціально-політичні передумови майбутніх змін.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Опубліковані джерела

Документи

1. Антология самиздата. Неподцензурная литература в СССР.1950-е – 1980-е. [Электронный ресурс] / Составитель: М.Ш. Барбакадзе. / За ред. В.В. Игрунова. – М.: Международный институт гуманитарно-политических исследований, 2005. – Т.1. – 496 с. – Режим доступа: <http://docplayer.ru/30112916-Antologiya-samizdata-nepodcenzurnaya-literatura-v-sssr-1950-e-1980-e.html> (03. 02. 2018)
2. Документы Инициативной группы по защите прав человека в СССР. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/ig/docs/igdocs.html> (16. 03. 2018)
3. «Заявление <...> в связи с арестом Леонида Плюща». Между 15.01. и 5.03.1972. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/ig/docs/igdocs.html#29.«Заявление%20<...>%20в%20связи%20с%20арестом%20Леонида%20Плюща».%20Между%2015.01.%20и%205.03.1972178.|outline> (04. 04. 2018)
4. «Заявление» в связи с арестом члена ИГ и московской группы (советской секции) «Международной Амнистии»CV С.А. Ковалева. 30.12.1974. [Электронный ресурс] – Режим доступа: [http://old.memo.ru/history/diss/ig/docs/igdocs.html#51.«Заявление»%20в%20связи%20с%20арестом%20члена%20ИГ%20и%20московской%20группы%200\(советской%20секции\)%20«Международной%20Амнистии»CV%20С.А.%20Ковалева.%2030.12.1974.|outline](http://old.memo.ru/history/diss/ig/docs/igdocs.html#51.«Заявление»%20в%20связи%20с%20арестом%20члена%20ИГ%20и%20московской%20группы%200(советской%20секции)%20«Международной%20Амнистии»CV%20С.А.%20Ковалева.%2030.12.1974.|outline) (04. 04. 2018)
5. КГБ – Шаги становления [Электронный ресурс] / О. Хлобустов. – ФСБ РФ. – Режим доступа: <https://archive.is/20120731203621/www.fsb.ru/fsb/history/author/single.htm?id%3D10318038@fsbPublication.html> (22. 03. 2018)

6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (14. 04. 2018)
7. Конституція УРСР (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, затверджений XIV надзвичайним Українським з'їздом рад 30 січня 1937 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/001_001(14. 04. 2018)
8. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm>(14. 04. 2018)
9. Кремлевский самосуд: Секретные документы Политбюро о писателе А. Солженицине. [Електронний ресурс] / Составители А. В. Коротков, С. А. Мельчин, А. С. Степанов / За ред. В.Н. Денисова – М.: Родина. – 624 с. – Режим доступу: http://imwerden.de/pdf/kremlevsky_samosud_dokumenty_o_solzhenitsyne_1994_ocr.pdf(10. 03. 2018)
10. Меморандум представителей коренного населения Эстонии, Латвии и Литвы руководителям государств Западной демократии и Совету Безопасности Объединенных Наций [Електронний ресурс] // Форум: общественно-политический журнал. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – № 3. – С. 117 – 127. – Режим доступу: http://vtoraya-literatura.com/pdf/forum_obshchestvennopolitichesky_zhurnal_03_1983_ocr.pdf (26. 04. 2018)
11. Миф о застое / Составители Е. Б. Никанорова, С. А. Прохвятилова. – Л.: Лениздат, 1991. – 476 с.
12. Находится ли эстонский народ и его культура под чужеземным гнетом? Письмо 15 эстонских интеллигентов [Електронний ресурс] // Форум: общественно-политический журнал. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – № 3. –

- С. 128 – 145. – Режим доступа: http://vtoraya-literatura.com/pdf/forum_obshchestvenno-politichesky_zhurnal_03_1983_ocr.pdf (26. 04. 2018)
13. Обращение к коммунистам Запада в поддержку освобождения Буковского и Корвалана [Электронный ресурс] // ДОКУМЕНТЫ МОСКОВСКОЙ ХЕЛЬСИНКСКОЙ ГРУППЫ (1976 – 1982). / [Моск. Хельсинк. группа; о-во «Мемориал»; [Составители Д. И. Зубарев, Г. В. Кузовкин].– М.: Моск. Хельсинк.группа, 2006. – С. 89 – 90. – Режим доступа: https://mhg.ru/sites/default/files/files/docmhg_1976_1982.pdf (05. 04. 2018)
14. ОБРАЩЕНИЕ к правительствам и парламентам стран, подписавших Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе [Электронный ресурс] // ДОКУМЕНТЫ МОСКОВСКОЙ ХЕЛЬСИНКСКОЙ ГРУППЫ (1976 – 1982). / [Моск. Хельсинк. группа; о-во «Мемориал»; [Составители Д. И. Зубарев, Г. В. Кузовкин]. – М.: Моск. Хельсинк. группа, 2006. – С. 31 – 32. – Режим доступа: https://mhg.ru/sites/default/files/files/docmhg_1976_1982.pdf (05. 04. 2018)
15. «Открытое письмо» в защиту арестованного и признанного душевнобольным члена группы Л.И. Плюща. Предположительно, 01. 02. 1973. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/ig/docs/igdocs.html#35.«Открытое%20письмо»%20в%20защиту%20арестованного%20и%20признанного%20душевнобольным%20члена%20группы%20Л.И.%20Плюща.%20Предположительно,%2001-02.1973.222|outline> (05. 04. 2018).
16. Письмо «В Комитет прав человека Объединенных Наций» о политических преследованиях в СССР. 20.05.1969 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/ig/docs/igdocs.html#3.Письмо%20«В%20Комитет%20прав%20человека%20Объединенных%20Наций»%20о%20политических%20преследованиях%20в%20СССР.%2020.05.1969.|outline> (05. 04. 2018)

17. Погружение в трясину: Анатомия застоя / Составители Е.А. Ноткина – М.: Проспект, 1991. – 704 с.
18. Последнее слово Гинзбурга [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://old.memo.ru/history/diss/books/DELO_4-x/index.htm (01. 04. 2018)
19. Постановление Пленума ЦК КПСС о снятии Н.С.Хрущева от 14 октября 1964 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://kpss-ru.livejournal.com/65886.html#cutid1> (01. 04. 2018)
20. Постановление Президиума ЦК КПСС «Письмо ЦК КПСС к партийным организациям «Об усилении политической работы партийных организаций в массах и пресечении вылазок антисоветских, враждебных элементов» [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.coldwar.ru/hrushev/postanovleniye-ob-usilenii-politicheskoy-raboti.php> (23. 03. 2018)
21. Правда о Процессе четырех: К мировой общественности. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://old.memo.ru/history/diss/books/DELO_4-x/index.htm (04. 04. 2018)
22. Приказ №00419/00137 Народного комиссара внутренних дел Союза ССР и народного комиссара государственной безопасности «О мерах по очистке территории Крымской АССР от антисоветских элементов» [Электронный ресурс] // Hospodářská a kulturní studia – Режим доступа: http://www.hks.re/wiki/krymskie_tatary#приказ (29. 03. 2018)
23. Программа Коммунистическая партия Советского Союза. – Режим доступа: http://leftinmsu.narod.ru/polit_files/books/III_program_KPSS_files/III_program_KPSS.htm (30. 04. 2018)
24. Уголовный кодекс РСФСР 1960 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://museumreforms.ru/node/13887> (30. 04. 2018)
25. Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських Угод (Українська Гельсінкська група) [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1162804568> (30. 04. 2018)

26. Хельсинский Заключительный акт [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.osce.org/ru/mc/39505?download=true>(08. 04. 2018)
27. Хроника текущих событий. Процесс Галанскова, Гинзбурга, Добровольского и Лашковой [Электронный ресурс]. – Вып. 1. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm>(21. 04. 2018)
28. Хроника текущих событий. Президиуму консультативного совещания коммунистических партий в Будапеште [Электронный ресурс]. – Вып. 1. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm>(21. 04. 2018)
29. Хроника текущих событий. Чехословакия [Электронный ресурс] – Вып. 3. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm>(21. 04. 2018)
30. Хроника текущих событий. «Переселение» Крымских татар в Крым [Электронный ресурс]. – Вып. 7. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm>(21. 04. 2018)
31. Хроника текущих событий. Аресты П. Григоренко, И. Габая [Электронный ресурс]. – Вып. 8. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm>(21. 04. 2018)
32. Хроника текущих событий. Политические процессы в городах Союза [Электронный ресурс]. – Вып. 15. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm>(21. 04. 2018)
33. Хроника текущих событий. Политзаключенные Владимирской тюрьмы [Электронный ресурс]. – Вып. 11. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm>(21. 04. 2018)
34. Хроника текущих событий. Ленинградский процесс «Околосамолетчиков» [Электронный ресурс]. – Вып. 20. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm>(21. 04. 2018)
35. Хроника текущих событий. Движение за выезд в Израиль [Электронный ресурс]. – Вып. 22. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm>(21. 04. 2018)

36. Хроника текущих событий. События в Литве [Электронный ресурс]. – Вып. 26. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm> (21. 04. 2018)
37. Хроника текущих событий. События в Литве [Электронный ресурс]. – Вып. 27. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm> (21. 04. 2018)
38. Хроника текущих событий. События в Литве [Электронный ресурс]. – Вып. 30. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm> (28. 04. 2018)
39. Хроника текущих событий. Документы крымско-татарского движения (1966 – 1973) [Электронный ресурс]. – Вып. 31. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm> (28. 04. 2018)
40. Хроника текущих событий. События в Литве [Электронный ресурс]. – Вып. 32. - Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm> (28. 04. 2018)
41. Хроника текущих событий. Советские немцы хотят уехать в ФРГ [Электронный ресурс]. – Вып. 32. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm> (28. 04. 2018)
42. Хроника текущих событий. Письма и заявления академика А.Д. Сахарова [Электронный ресурс]. – Вып. 34. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm> (28. 04. 2018)
43. Хроника текущих событий. Движение немцев за выезд [Электронный ресурс]. – Вып. 41. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/XTC41-19.htm> (28. 04. 2018)
44. Хроника текущих событий. Доклад Фурина о положении религий в Советском Союзе [Электронный ресурс]. – Вып. 41. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/XTC41-3.htm> (28. 04. 2018)

45. Хроника текущих событий. Аресты, обыски, допросы [Электронный ресурс]. – Вып. 42. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm> (28. 04. 2018)
46. Хроника текущих событий. Краткие сообщения [Электронный ресурс]. – Вып. 42. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm> (28. 04. 2018)
47. Хроника текущих событий. Эстонский Самиздат [Электронный ресурс]. – Вып. 52. – Режим доступа <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm> (28. 04. 2018)
48. Хроника текущих событий. Евреи [Электронный ресурс]. – Вып. 51. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm>(28. 04. 2018)
49. Хроника текущих событий. Евреи [Электронный ресурс]. – Вып. 53. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm> (28. 04. 2018)
50. Хроника текущих событий. Евреи [Электронный ресурс]. – Вып. 54. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm> (28. 04. 2018)
51. Хроника текущих событий. События в Литве [Электронный ресурс]. – Вып. 55. – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm> (28. 04. 2018)
52. Universal Declaration of Human Rights [Электронный ресурс] // Yearbook of the United Nations. – pp. 71 – 79. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/043/88/IMG/NR004388.pdf?OpenElement> (01. 04. 2018)

Мемуари та спогади

53. Амальрик А. Записки диссидента / Андрей Амальрик – М.: Слово, 1991. – 432 с.
54. Буковский В. И возвращается ветер. Письма русского путешественника / Владимир Буковский – М.: Демократическая Россия, 1990. – 464 с.

55. Буковский В. «Московский процесс» / Владимир Буковский – М.: МИК, 1996. – 526 с.
56. Гидони А.Г. Солнце идёт с запада: Книга воспоминаний / А.Г. Гидони – Торонто: Современник, 1980. – 537 с.
57. Григоренко П.Г. В подполье можно встретить только крыс / Петр Григорьевич Григоренко. – Нью-Йорк: Детинец, 1981. – 845 с.
58. Гефтер М. Из тех и этих лет / Михаил Гефтер – М.: Прогресс, 1991. – 486 с.
59. Евтушенко Е. Наследники Сталина (1961 г.) [Электронный ресурс] / Евгений Евтушенко. – Режим доступа: <https://philologist.livejournal.com/9219232.html> (04. 04. 2018)
60. Есенин-Вольпин А.С. Философия. Логика. Поэзия. Защита прав человека: избранное / Александр Сергеевич Есенин-Вольпин. – М.: Изд. центр РГГУ, 1999. – 450с.
61. Каминская Д. Записки адвоката / Дина Каминская. – М.: Новое издательство, 2009. – 412 с.
62. Капица П. Л. и Андропов Ю. В. Об инакомыслии // Коммунист. – М.: Правда, 1991. – № 7. – С. 51 – 57.
63. Ким Ю.Ч. Сочинения: Песни. Стихи. Пьесы. Статьи и очерки / Юлий Черсанович Ким . – М.: Локид, 2000. – 576 с.
64. Литвин Ю. Люблю – значить живу. Публіцистика / Юрій Литвин. - К.: Видавничий дім «KM Academia», 1999. – 96 с.
65. Морев Г. Диссиденты [Электронный ресурс] / Глеб Морев – М.: АСТ, 2017. – 416 с. – Режим доступа: http://loveread.ec/view_global.php?id=59592(27. 04. 2018)
66. Новодворская В. По ту сторону отчаяния / Валерия Новодворская. – М.: Новости, 1993. – 272 с.
67. Подрабинек А. Диссиденты [Электронный ресурс] / Александр Подрабинек // Знамя. – №11. – 2013 – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/znamia/2013/11/7p.html> (24. 04. 2018)

68. Сахаров А.Д. Воспоминания / Андрей Дмитриевич Сахаров – Нью-Йорк: Издательство им. Чехова, 1990. – 943 с.
69. Сахаров А.Д. Горький, Москва, далее везде [Электронный ресурс] / Андрей Дмитриевич Сахаров – Режим доступа: <https://profilib.net/chtenie/62413/andrey-sakharov-gorkiy-moskva-dalee-vezde.php> (01. 03. 2018)
70. Синявский А. Графоманы [Электронный ресурс] / Андрей Синявский // Цена метафоры или преступление и наказаниеи Синявского и Даниэля. –М.: Книга, 1989. – 530 с. – Режим доступа: http://imwerden.de/pdf/tsena_metafory_prestuplenie_i_nakazanie_sinyavskogo_danielya_1989_text.pdf (30. 01. 2018)
- 70а. Синявский А. «Что такое социалистический реализм?» [Электронный ресурс] / А. Синявский – Режим доступа: <http://antology.igrunov.ru/authors/synyavsky/1059651903.html>(08. 04. 2018)
71. Солженицын А. Письмо вождям Советского Союза / Александр Солженицын // Публицистика: Обществ. заявления, интервью, пресс-конф. – Ярославль:Верхне-Волжское книжное издательство, 1995. – Т.1. – С.148 – 187.
72. Чорновіл В. Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців») / Вячеслав Чорновіл. – Львів: Меморіал, 1991. – 342 с.

ЛІТЕРАТУРА

73. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР [Электронный ресурс] / Людмила Алексеева – Режим доступа: <http://old.memo.ru/history/diss/books/ALEXEEWA/index.htm>(14. 01. 2018)
74. Амальрик А. Просуществует ли Советский Союз до 1984 года? / А. Амальрик // Погружение в трясину: Анатомия застоя / Составители и общ.ред. Т. А. Ноткиной. – М.: Прогресс, 1991. – С. 643 – 674.

75. Безбородов А. Б. Диссидентское движение в 1960 – 1980-е гг. [Электронный ресурс] / А. Безбородов, Н. Елисеева, Е. Пивовар // Электронный научно-образовательный журнал «История», 2016. – Режим доступа: <http://history.jes.su/s207987840001272-8-1>(09. 04. 2018)
76. Безбородов А. Материалы по истории диссидентского и правозащитного движения в СССР 50 – 80-х гг. : учеб. пособие. / А. Безбородов, М. Мейер, Е. Пивовар. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 120 с.
77. Білокінь С. Пожежі Київської публічної бібліотеки АН УРСР у 1964 та 1968 рр. // Пам'ятки України. – К.: Національне газетно-журнальне видавництво, 1998.– №3. – С.145 – 148.
78. Богораз Л., Даниэль А. Диссиденты. // 50/50: опыт словаря нового мышления / Л. Богораз, А. Даниэль. – М.: Прогресс – Пайо, 1989. – С. 411 – 416.
79. Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX века / Составители: Ю.В. Аксютин, О.В. Волобуев, А.А. Данилов / За ред. В. В. Журавлева, Горшкова М.К. – М.:РОССПЭН, 1995. – 400 с.
80. Вергун А.С. К вопросу о деятельности Ю.В. Андропова в сфере обеспечения государственной безопасности (1967-1982 гг.) [Электронный ресурс] / А.С. Вергун // Наука и школа. – М., 2010. – № 2. – С. 145 – 147. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/k-voprosu-o-deyatelnosti-yu-v-andropova-v-sfere-obespecheniya-gosudarstvennoy-bezopasnosti-1967-1982-gg> (10. 03. 2018)
81. Джемилев М. Национально-освободительное движение крымских татар / М. Джемилев // Крымські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу) // Матеріали міжнародної наукової конференції– К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1995. – С. 19 – 31.
82. Зайцев Ю. Комітет державної безпеки – охоронний загін КПРС / Ю. Зайцев // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного

- університету. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2012. – № 13 – 14. – С. 381 – 406.
83. Захаров Є. Дисидентський рух в Україні (1954 – 1987) [Електронний ресурс] / Є Захаров – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1256737855> (11. 04. 2018)
84. Захаров Е. Диссидентское движение на Украине (1954 – 1987) [Електронний ресурс] / Евгений Захаров – Режим доступу: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1124868326>(24. 04. 2018)
85. Золотоносов М. Шестидесятники. Синявский и Даниэль: пара гнедых, запряженных с зарею [Електронний ресурс] / М. Золотоносов // Дело. – 2006. – 15 мая. – Режим доступу: <http://www.idelo.ru/417/21.html>(24. 04. 2018)
86. Зубкова Е.Ю. Общественная атмосфера после войны (1948 – 1952) // Свободная мысль. – М: Политиздат, 1992. – № 9. – С. 79 – 88.
87. Зубкова Е.Ю. От 60-х к 70-м: власть, общество, человек / Е.Ю. Зубкова // История Отечества: люди, идеи, решения: Очерки истории Советского государства / Составитель: В.А. Козлов – М.: Политиздат, 1991. – С. 321 – 356.
88. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация / С.Г. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2001. – 505 с.
89. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995.– 224 с.
90. Кац Я. Борьба советских евреев за выезд [Електронний ресурс] / Я. Кац // Мир Израиля. – Режим доступу: <http://www.israelworld.org/index.php/statyi/istoriya-evrejskogo-naroda/sozdanie-izrailya/item/borba-sovetskih-evreev-za-vyezd> (28. 04. 2018)
91. Ким И.А. По ту сторону забора (часть первая: осужденные) [Електронний ресурс] / И.А. Ким – Режим доступу: <http://ivankim.ru/2012/03/02/по-ту-сторону-забора-часть-первая-осуж/> (28. 04. 2018)

92. Королева Л.А. Национальное движение немцев в СССР (1950 – 1980) / Л.А. Королева, Д. Гринцов // Общество: философия, история, культура. – Краснодар: ООО Издательский дом «ХОРС», 2014. – №1. – С. 50 – 52.
93. Краткий политический словарь [под общей ред. А. В. Петровского] – М.: Полигиздат, 1981. – С. 61.
94. Литовська Гельсінкська група [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1162537445> (04. 04. 2018)
95. Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських підрадянських дисидентів. Історичні есе / І. Лисак-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т.2. – 573 с
96. Медведев Р. Книга о социалистической демократии / Рой Медведев – Амстердам-Париж: Грассе & Фаскель, 1972. – 401 с.
97. Молькин А.Н. К вопросу о содержании термина «диссидент» [Электронный ресурс] / А. Молькин, Л. Королева // Электронный научно-практический журнал «Современные научные исследования и инновации». – 2014. – № 7. – Режим доступа: <http://web.snauka.ru/issues/2014/07/36129> (28. 04. 2018)
98. Молькин А.Н. Советское диссидентство: к вопросу о сущности [Электронный ресурс] / А. Молькин, Л. Королева // Электронный научно-практический журнал «Современные научные исследования и инновации». – 2014. – № 8. – Ч. 1. – Режим доступа: <http://web.snauka.ru/issues/2014/08/37055> (03. 04. 2018)
99. Наше Отечество. Опыт истории / С.В. Кулешов, О.В. Волобуев О.В., Е.И. Пивовар Е.И. [и др.] – М.: ТЕРРА, 1991. – Т. 2. – 624 с
100. Нагдалиев З. С. оглы. Диссидентское движение в СССР (1950 – 1980 гг.): – авторефер. дис.... канд. ист. наук: 07. 00. 02. [Электронный ресурс] / Зейнал Сафар оглы Нагдалиев; – Московский гуманитарный университет (Институт молодежи). – Москва, 1999. – Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/dissidentskoe-dvizhenie-v-sssr-1950-1980-gg> (21. 04. 2018)

101. Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х – 1980-і роки) [Електронний ресурс] / В. Овсієнко. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1204026181> (27. 04. 2018)
102. Окутюрье М. Диссидентство, или реванш литературы [Електронний ресурс] / Мишель Окутюрье // Континент. – Москва – Париж, 1996. – №88. – С. 223 – 226.. – Режим доступу: http://vtoraya-literatura.com/pdf/kontinent_088_1996_ocr.pdf (27. 04. 2018)
103. Отрощенко Е. Дело Синявского и Даниэля [Електронний ресурс] / Е. Отрощенко // Русский журнал. – 2001. – 2 сентября. – Режим доступу: <http://old.russ.ru/krug/vek/20010831-pr.html> (04. 03. 2018)
104. Посещение Хрущёвым выставки авангардистов. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://photochronograph.ru/2014/02/05/poseshhenie-xrushhyovym-vystavki-avangardistov/> (04. 03. 2018)
105. Процесс деколонизации после Второй мировой войны [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://history.vn.ua/book/world/67.html> (04. 03. 2018)
106. Процик А. Диссиденты в Украине: очима Міжнародної Амнесії / А. Процик [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1326211360> (12. 03. 2018)
107. Рабичев Л. Манеж 1962, до и после [Електронний ресурс] / Л. Рабичев // Знамя. – №9. – 2001. – Режим доступу <http://magazines.russ.ru/znamia/2001/9/rab.html> (12. 03. 2018)
108. Романкина И.А. Типология диссидентского движения в СССР :1950-е - 1980-е годы.: – авторефер. дис... канд. ист. наук: 07. 00. 02. [Електронний ресурс] / Ирина Александровна Романкина; Коломенский государственный педагогический институт. – Коломна, 2007. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/tipologiya-dissidentskogo-dvizheniya-v-sssr-1950-e-1980-e-gody> (29. 04. 2018)
109. Романкина И.А. Типология диссидентского движения в СССР :1950-е - 1980-е годы / И.А. Романкина. – М.: МЭИ – ИМЭИ, 2013. – 198 с.

110. Савельев А. В. Политическое своеобразие диссидентского движения в СССР 1950 – 1970-х годов / А.В. Савельев // Вопросы истории. – М.: РАН, 1998. – №4. – С. 109 – 121.
111. Сазонов Д.И. «Религиозное диссидентство» как явление духовного возрождения в СССР 60 – 80-х годов XX века / Д.И. Сазонов // Обсерватория культуры. М.:Российская государственная библиотека, 2014. - №1. – С. 137 – 141.
112. Советский Энциклопедический словарь./ Гл. ред. А.М. Прохоров. – 2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – С. 897.
113. Солонина Є. Тіні забутих репресій [Електронний ресурс] / Є. Солонина // Бюлетень «Права Людини» Харківська правозахисна група. – Вип. 25. – 2009. – Режим доступу: <http://khpg.org/archive/index.php?id=1252113083&w=Тіні+забутих+предків> (01. 05. 2018)
114. Струкова Е. Самиздат как памятник книжной культуры второй половины XX века / Е. Струкова // Записки о самиздате. – М.: Звенья, 2012. – С. 7 – 13.
115. Хоскинг Д. История Советского Союза 1917 – 1991 / Джеффри Холскинг. – М.: Вагриус, 1994. – 510 с.
116. Шубин А. Диссиденты, неформалы и свобода в СССР [Електронний ресурс] / А. Шубин – Режим доступу: [http://www.e-reading.club/bookreader.php/1018132/Shubin -
_Dissidenty%2C_neformaly_i_svoboda_v_SSSR.html](http://www.e-reading.club/bookreader.php/1018132/Shubin_-_Dissidenty%2C_neformaly_i_svoboda_v_SSSR.html) (01. 05. 2018)
117. Яковлев Н. Н. ЦРУ против СССР [Електронний ресурс] / Н.Н. Яковлев – Режим доступу: [https://www.e-reading.club/bookreader.php/68037/Yakovlev -
_CRU_protiv_SSSR.html](https://www.e-reading.club/bookreader.php/68037/Yakovlev_-_CRU_protiv_SSSR.html). (03. 05. 2018)